

УДК 34.023

ОБМЕЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ СВОБОДИ LIMITATIONS OF JURIDICAL FREEDOM

Рогач О.Я.,
*доктор юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри міжнародного приватного права, правосуддя та адвокатури
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті аналізуються категорії «свобода» та «обмеження юридичної свободи». Розглядаються наукові підходи до розуміння «обмеження свободи» як правового обмеження, виокремлюються ознаки, характерні для правових обмежень, досліджуються умови застосування таких обмежень у практиці Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: свобода, юридична свобода, правові обмеження, зловживання свободою, Європейський суд з прав людини.

В статье анализируются категории «свобода» и «ограничение юридической свободы». Рассматриваются научные подходы к пониманию «ограничение свободы» как правового ограничения, выделяются признаки, характерные для правовых ограничений, исследуются условия применения таких ограничений.

Ключевые слова: свобода, юридическая свобода, правовые ограничения, злоупотребления свободой, Европейский суд по правам человека.

Article analyses categories «freedom» and «limitations of juridical freedom». Article also observes scientific approaches to understanding of «freedom limitations» as juridical restrictions, distinguishes features that are typical for juridical restrictions, discovers conditions of application for such restrictions in practice of European Court of Human Rights.

Key words: freedom, juridical freedom, juridical restriction, freedom abuse, European Court of Human Rights.

Як відомо, жити в суспільстві й бути вільним від нього не можна. Свобода не може існувати без певних обмежень, оскільки «справжня свобода усвідомлює свої межі» [1, с. 168]. Безмежна свобода не може відповідати інтересам як окремої особистості, так і суспільства в цілому, й перетворюється у свою протилежність – свавілля. Ще Ш. Монтеск'є відзначав: «Дозволь людині робити все, що вона хоче, і ти погубиш її» [2, с. 242].

Теоретико-правовими дослідженнями категорії «свобода» та «обмеження свободи» в різні часи займалися такі науковці, як: С.М. Воробйов, В.І. Гойман, М.М. Козюк, В.І. Крусс, О.В. Малько, М.А. Нагорна, О.В. Осинська, Ф.Н. Фаткуллін, О.Ф. Черданцев, В.О. Четвертін тощо.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз категорії «обмеження свободи» та наукових підходів до розуміння «обмеження свободи» як правового обмеження, виокремлення ознак, що характерні для правових обмежень.

Для досягнення мети нами поставлені завдання: проаналізувати наукові погляди щодо досліджуваної проблематики, дослідити міжнародно-правові акти, в яких обґрунтовується можливість обмеження свободи людини, встановлюються критерії та підстави, умови застосування таких обмежень, навести ознаки, властиві правовим обмеженням.

У юридичній літературі виділяють два типи свободи: «свободу від» (негативну) і «свободу для» (позитивну). Негативна свобода передбачає мінімум обмежень. Це незалежність від чужих людині природних, суспільних або інших сил, відсутність зовнішнього примусу. Досягається ця свобода шляхом зміни зовнішніх обставин (у боротьбі за свободу, незалежність) або внутрішнього настрою (самообмеження, відмова від бажань, які віддаляють від досягнення вищих цілей). Позитивна свобода надає можливість діяти відповідно до власної системи цінностей. Це перетворення несприятливих обставин у сприятливі, нарощування різноманіття й цілісності особистого існування. Без «свободи від» «свобода для» недосяжна [3, с. 242].

Людина не вільна від зовнішніх і внутрішніх умов, але вільна у виборі позиції щодо них: як їх сприймати, як на них реагувати, поступатися їм або боротися. Таким чином, саме суб'єктивні підстави визначають вибір людини. Як стверджував В. Франкл, «свобода вибору – це не свавілля, це не «свобода від», а «свобода для» [4, с. 21].

«Свобода для» детермінується в основному правовими стимулами. «Свобода від» щодо юридичної свободи проявляється в різних правових обмеженнях.

На наше переконання, право – це зовнішня свобода, надана й обмежена нормою. Таке філософське розуміння права допускає існування принципу обмеження свободи (однак не фактичного встановлення її меж). Таким принципом служить неприпустимість зазіхань на свободу інших осіб, у тому числі і заборона зловживання правом у всіх його проявах.

Питання обмеження свободи правом є надзвичайно цікавим з точки зору теорії права, конституцій-

ного права й набуває особливого змісту з огляду на проблеми дотримання прав і свобод людини й громадянина. З цих позицій спробуємо виділити кілька підходів такого правового обмеження.

1. Обмеження як міра обсягу права (свободи). (В.І. Гойман, М.А. Нагорна) [5, с. 26]. Будь-які обмеження, як би їх не трактували, так чи інакше спрямовані, насамперед, на зміну обсягу права або свободи, причому завжди в напрямку зменшення цього обсягу. Однак обмеження прав і свобод представляє собою не будь-яку зміну обсягу, а лише таку, яка передбачена виключно нормами права і є правомірною.

2. Обмеження як відхилення від правової рівності (М.М. Козюк) [5, с. 52]. Реальне правове життя дає масу прикладів того, що в праві закріплюються як рівність суб'єктів, так і їхня нерівність (шляхом надання пільг, встановлення привілеїв, імунітетів і т. п.). При цьому правова рівність має не абсолютний, а відносний характер, оскільки люди не рівні за своєю природою, за своїми можливостями, фізичними і розумовими здібностями і т. д.

Однак, за нашим переконанням, неможливо всі правові обмеження підвести тільки під відхилення від правової рівності.

3. Обмеження як зміна змісту прав і свобод людини. Така позиція представлена російським вченим В.І. Круссом [6, с. 62]. У широкому значенні обмеження розуміється ним як родове поняття; у вузькому (видовому) – являє собою специфічну форму опосередкування основних прав і свобод людини й громадянина. Саме з обмеженням у вузькому значенні В.І. Крусс зв'язує зміну змісту прав людини, що не повинне, однак, трансформувати їх сутності.

4. Ф.Н. Фаткуллін обмеження розуміє як часткову заборону. На його думку, обмеження за своєю суттю близьке до заборони, але повністю з нею не збігається. Воно спрямоване не на повне витіснення якихось суспільних відносин, а на утримання їх у чітко визначених рамках [7, с. 157].

Розглядаючи обмеження щодо суб'єктивних прав, С.М. Воробйов визначає обмеження прав і свобод особи як «сукупність заходів негативного характеру для суб'єктів, що встановлюють перешкоди для реалізації окремих суб'єктивних прав людини» [8, с. 3]. Отже, метою обмеження при такому підході є встановлення перешкод для здійснення суб'єктивного права.

О.В. Малько найбільш ґрунтовно й докладно розглянув природу й сутність саме правового обмеження. Під ним він розуміє «правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контр'єкта й суспільних інтересів; це встановлені в праві границі, в межах яких суб'єкти повинні діяти, виключення певних можливостей у діяльності осіб» [9, с. 91].

О.Ф. Черданцев під обмеженням розуміє ті випадки, коли те або інше право або свобода в основному зберігаються, але обмежується їхня реалізація на певній території, в певний, точно визначений відрізок часу або щодо якого-небудь кола суб'єктів [10, с. 369].

Українська дослідниця О.В. Осинська вважає, що обмеження прав і свобод людини – це законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету й територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини [11, с. 6].

В.О. Четвертін розмежує категорії «обмеження» і «регулювання» прав і свобод. На його думку, законодавче встановлення меж (міри) свободи в сфері відповідних прав і свобод людини й громадянина, що забороняє все суспільно шкідливе і виключає зловживання свободою, називається регулюванням прав і свобод людини й громадянина та їхнім обмеженням. Поняття «регулювання» у даному контексті ширше, ніж поняття «обмеження». «Регулювання» містить у собі встановлення не тільки меж свободи, але й гарантій здійснення прав і свобод людини й громадянина [11, с. 30].

На думку Д. Харріса, свобода є цінністю, що пов'язана з нормами конституційного права й забезпечена законом. Вона гарантується конституцією й підтримується державою. Норми конституційного права необхідні для збереження свободи однієї людини від зазіхань з боку інших. Однак норми конституційного права можна розглядати як «ворога» свободи, як перелік обмежень, які обов'язково суперечать природній свободі. Будь-яке обмеження свободи представлено таким чином, що вимагає окремого пояснення. Наприклад, якщо законодавство передбачає норми про користування ремнями безпеки або про ліцензування певних видів діяльності, то законодавцеві необхідно мати вагомі причини для введення обмежуючих свободу норм [12, с. 80].

У юридичній літературі обмеження свободи класифікується за такими підставами:

- виходячи з форми права, що закріплює обмеження можна виділити конституційно-правові обмеження, обмеження, установлені законами, підзаконними актами, судовими рішеннями;
- за суб'єктом: обмеження прав фізичних і юридичних осіб, а також загальні (діючі для всіх осіб) і індивідуальні (для конкретних осіб);
- за часом дії: постійного або тимчасового характеру (на конкретний строк або в надзвичайних умовах);
- у залежності від правового статусу обмеження прав іноземців, державних службовців, посадових осіб і ін.;
- за способом (формою) обмеження: установлення меж поведінки (відносна заборона); заборона на реалізацію права (свободи) у цілому (абсолютна заборона); обов'язок; відповідальність [13].

Пропонуються й інші критерії класифікації: залежно від політико-юридичного статусу правообмежуючого суб'єкта, за метою встановлення, територією застосування обмеження, ступенем відповідності

європейським стандартам прав і свобод людини, характером нормативної фіксації, ступенем визначеності, за обсягом та видом прав і свобод людини, колом осіб та сферою нормативного змісту, способом правового регулювання, юридичною природою нормативно-правового акта, стадією правового регулювання, видами впровадження, тривалістю у часі, юридичною природою нормативно-правового акта, залежно від юридичної дійсності [11, с. 18-19].

Аналіз наукової літератури свідчить про неоднозначність поглядів вчених на дану проблематику. Для повноти дослідження вважаємо за доцільне звернутися до аналізу міжнародно-правових актів, в яких обґрунтовується можливість обмеження свободи людини, встановлюються критерії та підстави, умови застосування таких обмежень.

Згідно зі ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 року [14], здійснення прав і свобод кожною людиною може піддаватися установленим законом обмеженням, зокрема «з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві».

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [14], гарантуючи громадянам свободу об'єднання з іншими, містить перелік випадків, у яких національним законодавством можуть регулюватися обмеження (стаття 11). Практично всі вони передбачені Конституцією України (статті 23, 36), у тому числі й допустимість встановлення відповідним законом обмежень із метою захисту прав і свобод інших осіб, якщо такі обмеження необхідні в демократичному суспільстві. Крім того, у статті 16 цієї Конвенції зазначено, що її загальні правила не перешкоджають державам-учасницям запроваджувати обмеження щодо політичної діяльності іноземців.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16.12.1966 року, який набув чинності, в тому числі для України, 23 березня 1976 року [15], нагадує, що зазначені права накладають особливі обов'язки й особливу відповідальність (ст. 19). Згідно зі ст. 19, можливе застосування обмежень, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

- а) для поважання прав і репутації інших осіб;
- б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Аналогічні критерії викладені в статтях 12, 18, 21 і 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Важливо відзначити, що абстрактність цих формулювань у міжнародних правових документах сприяла їх довільному тлумаченню в практиці багатьох держав, що призвело до безлічі скарг до Комітету з прав людини ООН та в Європейський суд з прав людини.

У результаті розгляду цих скарг і з врахуванням того, що Європейський суд у своїх рішеннях за скаргами окремих осіб і навіть держав практично дає

тлумачення цих обмежень, була створена концепція допустимих обмежень державою основних прав і свобод. Це сприяло уніфікації національної практики застосування таких обмежень, у всякому разі, в державах-членах Ради Європи.

Так, до числа основних вимог щодо правомірних обмежень ставиться те, що вони повинні бути передбачені законом або бути встановлені у відповідності із законом.

Як справедливо відзначає Л. Павлова, використання термінів «передбачений» або «згідно з» на національному рівні може мати різне трактування. Синонімом терміна «згідно із законом» може бути «правомірність», тоді як термін «передбачений законом» має на увазі владні вказівки, що втримуються у законі [14].

Європейський суд з прав людини в ряді рішень (Мелоун проти Об'єднаного Королівства (1984 р.), Аман проти Швейцарії (2000 р.), Ротару проти Румунії (2000 р.) відзначив ідентичність зазначених термінів, які означають, що «... повинен мати місце певний ступінь юридичного захисту у внутрішньому праві проти довільного втручання публічної влади» [14].

До обов'язкових елементів закону в цьому значенні повинні належати наступні: 1) доступність (інформованість громадянина, що повинен вільно орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до його справи); 2) передбачуваність (чіткість формулювань закону, що дозволяють особі визначити свою поведінку й передбачити наслідки своїх дій); 3) гнучкість (закон повинен мати можливість відповідати обставинам, що змінюються); 4) ефективність (закон повинен точно і ясно визначити обсяг і способи втручання компетентних органів держав, щоб забезпечити особі адекватний захист проти довільного втручання) [14].

Ще однією вимогою є законність мети. Вона означає, що держава може здійснювати обмежувальні заходи лише з метою, зазначеною у міжнародних правових документах.

Європейський суд з прав людини при оцінці правомірності втручання держави звертає увагу на існуючу проблему: чи слід надавати перевагу розсуду держави або дотриманню балансу між правами окремої особи й суспільними інтересами. Так, у ряді своїх рішень (Хендсайнд проти Об'єднаного Королівства Великобританії – 1976 р., Даджен проти Об'єднаного Королівства Великобританії – 1984 р., Мюллер і інші проти Швейцарії – 1988 р.) Суд підкреслив, що неможливо знайти єдину для різних європейських держав систему моральних цінностей.

Як відзначив суд, у різних державах і в різний час були прийняті різні підходи до вимог моралі, що характеризуються «глибинною еволюцією думок у даній сфері». Тому, на думку Суду, «державні влади, безпосередньо стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, мають більше можливостей висловитися про точний зміст цих вимог, а також необхідності обмежень у цій сфері, ніж міжнародні судді» [14].

Щодо таких цілей допустимих обмежень, як за-

хист національної безпеки й громадського порядку, Суд вирішальне значення надає наявності відповідності інтересів держави в сфері національної безпеки й серйозності втручання в основні права й свободи громадян. Такі обмеження повинні бути співрозмірні або адекватні існуючій загрози, і що повинен дотримуватися баланс між тими обмеженнями, що вводяться, й небезпекою втручання в сферу основних прав і свобод громадян. Подібний підхід відображений у рішеннях з цілого ряду справ як розглянутих Європейською комісією із прав людини – в справі Комуністична партія ФРН проти ФРН – 1957 р.), так і Європейським судом: Леандр проти Німеччини (1978 р.), Тінеллі й сини Лімітед проти Об'єднаного Королівства Великобританії (1998 р.), Ротару проти Румунії (2000 р.), Фогт проти Німеччини (1993 р.), Комуністична партія Туреччини проти Туреччини (1998 р.) тощо.

Ще одною вимогою щодо допустимості обмежень є необхідність. Суд указав, яким критеріям повинен відповідати термін «необхідність»: по-перше, будь-яке державне втручання в здійснення права повинне зумовлюватися суспільною необхідністю; по-друге, межі й метод обмеження повинні бути пропорційні законній меті [14].

При цьому суд підкреслював, що визначення того, чи є втручання необхідним у демократичному суспільстві, перебуває в рамках свободи розсуду держави (рішення в справі К. і Т. проти Фінляндії – 2001 р.). Однак сфера розсуду держави, на думку Суду, повинна бути тісно пов'язана з контролем, широта якого залежить від обставин справи. Здійснюючи контрольні функції, Суд повинен визначити, чи є втручання в права співрозмірним законній меті і чи були доводи, наведені владою держави на його підтвердження, достатніми й відповідними критеріям обмежень (рішення у справах Лінгенс проти Австрії – 1986 р., Санді Таймс проти Об'єднаного Королівства Великобританії – 1991 р.), Андрес Вабль проти Австрії – 2000 р.) [14].

Європейський суд з прав людини неодноразово наголошував, що обмеження прав і свобод людини і громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу «збереження основного змісту прав і свобод» (Рішення від 20 травня 1999 року у справі «Реквєні проти Угорщини», Рішення Великої палати від 13 лютого 2003 року у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини»).

Підсумовуючи проведений аналіз проблеми обмеження свободи, виділимо ряд істотних ознак, властивих правовому обмеженню свободи.

По-перше. Обмеження – це певні юридичні й фактичні наслідки у вигляді несприятливих умов для здійснення правових інтересів суб'єктів (індивіда, організацій), чії права та свободи піддаються обмеженню при одночасному задоволенні правових інтересів та/або потреб суб'єкта, що накладає обмеження, або інтересів і потреб третьої сторони, зацікавленої в накладенні таких обмежень. Отже, встановлення обмеження прав і свобод людини на

певному етапі розвитку держави є необхідністю, яка запроваджується з метою балансування інтересів, досягнення компромісу між державними інтересами (основи конституційного ладу, суверенітет, незалежність, територіальна цілісність, національна, державна безпека, громадський порядок), суспільними інтересами (свобода слова, свобода віросповідань, забезпечення здоров'я і моральності населення; охорона навколишнього природного середовища, економічна та інформаційна безпека тощо) та правами і свободами людини.

По-друге, обмеження – це або зменшення кількості варіантів дозволеної правовими нормами поведінки (дій), або її повна заборона.

По-третє, встановлення обмежень прав і свобод людини допускається у випадках, прямо передбачених Конституцією України, законами України та міжнародно-правовими актами, які в результаті механізму передбаченого ст. 9 Конституції України стали частиною національного законодавства.

По-четверте, обмеження встановлюється тільки законодавчо уповноваженими на те органами у законодавчо встановленій формі для досягнення встановлених правомірних цілей. Органи державної виконавчої влади, судові органи не наділені правом самостійно встановлювати обмеження прав і свобод людини.

По-п'яте, обмеження забезпечуються силою державного примусу до суб'єктів порушення правил установленим (накладенням) або застосуванням обмеження.

По-шосте, встановлення обмежень повинно бути необхідним у демократичному суспільстві, не суперечити та не звужувати зміст (не обсяг) прав і свобод

людини, оскільки в іншому випадку такі обмеження можуть бути розцінені як свавілля, зловживання державною владою.

Здатність людей самостійно розвиватися через свободу зумовлена закріпленням у законодавстві європейських країн сучасних прав і свобод особи, захист яких є основним завданням держави. Але чи є це абсолютною свободою, коли особистість може робити все, що їй заманеться? У сучасному суспільстві – ні, оскільки абсолютних прав і свобод людини не існує. Свобода людини зовні завжди обмежена правом. Обмежуючи свободу кожного відповідними межами, право забезпечує людині безперешкодне користування своїми правами, тобто, іншими словами, гарантує індивіду свободу поведінки всередині законодавчо встановлених меж. Із середини свобода особистості обмежена мораллю, моральною відповідальністю за свої вчинки.

Повертаючись до Декларації прав людини і громадянина Франції та перефразовуючи положення статті четвертої, можемо стверджувати, що свобода кожної людини сягає лише тієї межі, від якої починається свобода інших людей. Прагнучи встановити ці межі, право сприяє тому, щоб у суспільстві панував порядок, який ґрунтується на свободі. Ще І. Кант логічно сформулював це в юридичний принцип: «... кожен повинен діяти так, щоб його свобода співставлялася із свободою всіх і кожного» [16, с. 95]. З іншого боку, основним завданням держави є неухильне дотримання та гарантування прав і свобод людини, недопущення порушення основоположних принципів встановлення правових обмежень та жорстке притягнення до відповідальності відповідних посадових чи службових осіб, які допустили такі діяння.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
2. Монтескье Ш. О Духе Законов // О свободе: антология западноевропейской классической либеральной мысли (Серия «Общественная мысль. Исследования и публикации») / Ш. Монтескье. – М. : Наука, 1995. – 465 с.
3. Краткий философский словарь / А.П. Алексеев, Г.Г. Васильев и др.; Под ред. А. П. Алексеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 496 с.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / Пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
5. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: круглый стол // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 20-42.
6. Крусс В.И. Выступление на круглом столе / В.И. Крусс // Государство и право. – 1998. – № 8. – С. 59-62.
7. Фаткуллин Ф.Ф. Проблемы теории государства и права : учебное пособие / Ф.Ф. Фаткуллин. – Казань : КЮИ МВД России, 2003. – 351 с.
8. Воробьев С.М. Конституционные основы ограничений личных неимущественных прав в деятельности органов внутренних дел: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / С.М. Воробьев : Екатеринбург, 2001 – 20 с.
9. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2003. – 256 с.
10. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора / А.Ф. Черданцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.
11. Осинська О.В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.В. Осинська. – К., 2010. – 20 с.
12. Harris J. Legal Philosophies / J. W. Harris. – 2. Edit.–London : Butterworths, 1997. – 318 p.
13. Улыбина Т.А. Понятие и классификация субъективных прав и свобод и способы их ограничения / Т.А. Улыбина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.law-n-life.ru/arch/99_Ulybina_1.doc.
14. Павлова Л. Правомерные ограничения государством права на свободу ассоциации по Европейской конвенции прав человека / Л. Павлова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lawtrend.org/ru/content/nko/standart/europasud>.
15. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_043.
16. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. В 4 томах. –Том 1. Трактаты и статьи (1784–1796) / И. Кант. – М. : Ками, 1994. – 592 с.